

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: 330.341.424:323.325 (477)

*Світлана МАРКОВА**

Соціальні наслідки сталінської індустріалізації для українського села: тенденції й характер сучасних наукових дискусій та оцінок

Автор узагальнює результати сучасних наукових дискусій щодо завдань індустріалізації, її наслідків для соціальної структури українського села, взаємозв'язку процесів індустріалізації та колективізації.

Ключові слова: індустріалізація, колективізація, хлібозаготівлі, соціальний інжиніринг.

Почавши з гноблення розуму та правди,
ми неминуче прийдемо до найбрутальнішого
та найжорстокішого знищення всього людського.

(К. Поппер¹)

У рамках комплексного дослідження легітимізації більшовицького режиму в 1920–1930-х рр. видається важливим та ак-

* *Маркова Світлана Василівна* – докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент.

туальним встановити реальні наслідки соціально-економічних деструкцій в українському селі після проведення сталінської індустріалізації. Останніми роками на пострадянських теренах спостерігається поновлення інтересу до дослідження політики індустріалізації СРСР. У науковому середовищі існують полярні думки щодо її наслідків. Так, координатор російського порталу «Інжиніринг» В. Юртеєв наголошує на важливості запозичення сучасною Російською Федерацією багатьох радянських методів індустріалізації країни². Відомий російський філософ і логік О. Зинов'єв уважав, що

«без колгоспів неможлива була індустріалізація, а без неї країну знищили б ще у тридцятих роках, якщо не раніше»³.

Російський науковець В. Цлаф акцентує увагу на пролонгованості негативних наслідків індустріалізації, зауважуючи:

«Ми ще не відчули всі наслідки “розміщення виробничих сил” у сировинних районах, нам ще потрібно буде “працевлаштувати” сотні тисяч безробітних у Кузбасі, районах Поволжя, Уралу та інших, де з подання наших теоретиків з “розміщення” (“інжинірингу”) збудовані гігантські заводи з переробки сировини, запаси котрої у природі закінчуються, а доставка з інших регіонів коштує шалених грошей»⁴.

Зростає кількість західних науково-публіцистичних робіт, де проводиться думка про те, що високі темпи росту радянської економіки давали значний ресурс просування комуністичної ідеології і світовій гегемонії СРСР. У 2011 р. у журналі «Histori Today» побачила світ стаття Р. Сервіса «Сталін: поганій, але видатний», автор якої погоджується з Р. Такером, котрий

¹ *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги / Пер. з англ. О. Коваленка. – К.: Основи, 1994. – Т 1. – С. 225.

² *Юртеєв В.А.* Інжиніринг – Персоналии [Електронний ресурс]: engnrussia.ru/company/personalii/erteev_vladimir_ukovlevich/

³ *Зинов'єв А.* Несостоявшийся проект: Распутье: Русская трагедия. – Москва: АСТ; Астрель; Владимир: ВКТ, 2011. – С. 71–72.

⁴ *Цлаф В.* Business Process Reengineering: «программистское мировоззрение», «человеческий фактор» и сложность мира [Електронний ресурс]: econcentre.samsu.ru/Articles/BPR.htm

«убачав у так званій другій революції 1928 р. спробу Сталіна модернізувати СРСР, відкинувши нову економічну політику В. Леніна [...] та збудувати соціалізм в одній країні»⁵.

М. Макколі зазначає, що

«несвідомо, а в деяких випадках свідомо – політики, зокрема Франції та Англії, наслідували радянський приклад [...]. Націоналізація ключових галузей промисловості була визнана необхідною, щоб зробити економіку більш ефективною та справедливою»⁶.

Р. Осборн вказує, що Радянському Союзу вдалося закріпитися як повноцінна альтернатива індустріальному капіталізму⁷. На думку С. Сміта,

«неп не міг генерувати рівень інвестування, потрібний для підтримки темпів індустріалізації»⁸.

За твердженням американського дослідника С. Коткіна,

«швидко проведена індустріалізація допомогла СРСР здобути перемогу у Великій Вітчизняній війні»⁹.

Аналогічної думки дотримується англійський історик Е. Модслі:

«Збудована в мирний час військова економіка потребувала лише незначної адаптації, щоб країні пристосуватися до війни в 1941 р.»¹⁰.

Ф. Фукуяма робить припущення, що

⁵ *Service R.* Stalin: «Bad But Brilliant»: Published in History Today, vol. 61, issue 12, 2011 [Електронний ресурс]: <http://www.historytoday.com/robert-service/stalin-bad-brilliant>

⁶ *McCauley M.* Published in History Review, 1995. Stalin and Stalinism [Електронний ресурс]: www.historytoday.com/

⁷ *Осборн Р.* Цивилизация: Новая история Западного мира / Пер. с англ. М. Колопотина. – Москва, АСТ; Хранитель, 2008. – С. 653.

⁸ *Smith S.A.* The Russian Revolution: A Very Short Introduction: Contributors. – Oxford, 2002. – P. 125.

⁹ *Kotkin St.* Steeltown, USSR: Soviet society in the Gorbachev era [Електронний ресурс]: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft909nb5q7>

¹⁰ *Madsley E.* The Stalin Years: The Soviet Union 1929–1953. – Manchester; New York, 1998. – P. 38.

«комуністичний тоталітаризм замислювався як формула для зупинки всіх органічних процесів соціальної еволюції та їх заміни форсованими революціями згори: руйнуванням класової структури, швидкою індустріалізацією, колективізацією сільського господарства. Цей тип масштабного “соціального інжинірингу” мав відрізнити комуністичні країни від нетоталітарних змінами, котрі породжувалися не суспільством, а державою»¹¹.

Український дослідник С. Кульчицький наголошує на негативних наслідках індустріалізації для України, зазначаючи, що країна швидко вступила

«в реконструктивний період, коли виробництво продукції могло зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов»¹².

С. Вонсович до негативних пролонгованих наслідків індустріалізації відносить

«нераціональність вкладення ресурсів у поєднанні з такими факторами, як неефективність управління, неадекватність інформації, пільг і переваг тим або іншим економічним суб'єктам із боку плануючих органів»¹³.

М. Лазарович, аналізуючи негативні наслідки індустріалізації, при цьому зауважує, що

«будівництво тисячі нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р.»¹⁴.

У статті робиться спроба узагальнити сучасні наукові дискусії щодо завдань індустріалізації, її наслідків для соціальної струк-

¹¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М.Б. Левина. – Москва: АСТ; Хранитель, 2007. – С. 78.

¹² Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – С. 78.

¹³ Вонсович С.Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). – Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2008. – 200 с.

¹⁴ Лазарович М.В. Економічна історія: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – С. 265.

тури українського села, взаємозв'язку процесів індустріалізації та колективізації. Окреслюються основні науково-методологічні підходи, сформовані науковцями. Словосполучення «соціальний інжиніринг» («social engineering») використовуємо у запропонованому К. Гаднагі контексті, зокрема як мистецтво маніпулювання людьми¹⁵.

Сталінська індустріалізація

Хлібозаготівельні кризи 1927–1928 рр., коли селяни відмовилися здавати державі за безцінь зібраний урожай, напевно стали остаточним фактором при вирішенні Й. Сталіним питання щодо згортання непу та різкої зміни економічної політики. Адже під загрозою опинилися, зокрема, збереження його режиму, експортні плани СРСР, задоволення столичних та регіональних потреб у продуктах харчування, утворення недоторканного хлібного фонду. Ураховуючи особистісні характеристики Й. Сталіна, можна припустити, що важливим чинником ухвалення рішення стосовно непу було бажання «перестрибнути» В. Леніна. Хоча публічно використовувалася формула «Сталін – це Ленін сьогодні»¹⁶.

Починаючи з 1928 р., Й. Сталін постійно виголошував промови про перетворення «країни на країну металічну»¹⁷. У СРСР було розпочато індустріальну гонку, запроваджено директивне планування. У квітні 1929 р. XVI конференція ВКП(б) схвалила «оптимальний варіант» першого п'ятирічного плану. Гасла про перетворення країни з відсталої аграрної на передову індустріальну постійно з'являлися на шпальтах газет та журналів. Назви статей і рубрик нагадували військові відозви: «З фронту індустріалізації», «Вісті з фронту п'ятирічки», «Усі на бій за виконання п'ятирічного плану», «60 жіночих штурмових бригад вирушили у похід за міцний колгосп», «Більшовицькі

¹⁵ *Hadnagy Ch. Social Engineering: The Art of Human Hacking.* – Wiley, 2010. – P. 408.

¹⁶ *Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века [Електронний ресурс]: bokov.net.ua/index.php?pages=1&act=3&id=12858*

¹⁷ *Сталін Й. Рік великого перелому: До XII роковин Жовтня // Його ж. Повне зібрання творів.* – К., 1950. – Т. 12. – С. 121.

плани дано – до бою за них», «Маси на дальші бої за нові успіхи!» тощо. Громадянам навіювалася думка про необхідність «самовідданої праці», обов'язкове перевиконання п'ятирічного плану, розгортання «соціалістичного змагання» та ударництва¹⁸. Пропонувалося «відстань, яку проходив капітал за 100 років, пробігти за 10»¹⁹.

Аналізуючи перший п'ятирічний план (1928–1932 рр.), Б. Кравченко припускає, що його «було складено похапцем та дилетанськи»²⁰. Навесні й улітку 1929 р. В. Куйбишев підготував поправки до гранично напруженого плану на 1928–1929 рр., ряд галузей важкої індустрії одержали додаткові завдання²¹.

У книзі «Магнітна гора: сталінізм, як цивілізація» С. Коткін зауважує, що:

«більшовицьке розуміння планування було взяте головним чином із військового досвіду Німеччини [...]. У радянській Росії індустріалізація була не просто розвитком, і не просто війною, а класовою війною проти реальних і проти химерних ворогів, це потребувало організації всіх можливих методів, включаючи організоване насилля»²².

Р. Геллетлі також проводить паралелі між п'ятирічним планом і «воєнним соціалізмом» у Німеччині часів Першої світової. Проте наголошує, що:

«нова советська стратегія була куди далекосяжніша і спиралася на принцип войовничого антикапіталізму та радикальної соціальної революції»²³.

¹⁸ Комунарка України. – 1932. – Березень. – № 9. – С. 2.

¹⁹ Колгоспниця України. – 1932. – Січень. – № 2. – С. 4.

²⁰ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. – К.: Основи, 1997. – С. 158.

²¹ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 53.

²² Kotkin St. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. – Berkeley: University of California Press, 1995. – P. 31–32.

²³ Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф / Пер. А. Тарашук. – К.: Темпора, 2011. – С. 173.

Й. Сталін уважав за можливе виконати перший п'ятирічний план у цілому ряді галузей промисловості за три та навіть за два з половиною роки²⁴. Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки (головні управління) ВРНГ періоду громадянської війни. Сама Вища рада народного господарства та її українська філія перетворилися у січні 1932 р. на народний комісаріат важкої промисловості (НКВП)²⁵.

Сталінська індустріалізація потребувала величезних коштів, які планувалося отримати за рахунок сільського господарства. Фінансовий тиск на селянина з боку держави здійснювався через податки, страхування, паї, позики, контрактаційні договори, самооподаткування та ін. Натуральний податок передбачав стягнення у вигляді продуктів харчування. С. Міняйло зазначає, що:

«розпочата 2 вересня 1930 р. податкова реформа була покликана уніфікувати множинність податкових стягнень. Реформування податкової системи стосувалося головним чином колгоспів та населення, яке вступило або мало на меті вступити в колгосп. Закон "Про єдиний сільськогосподарський податок" поділив селянство за групами платників податку на такі категорії: колгоспники, одноосібні господарства та куркулі»²⁶.

На пленумі ЦК і ЦК ВКП(б) у квітні 1929 р. Й. Сталін підтвердив, що селяни,

«крім звичайних податків, прямих і опосередкованих, дають ще деякий надподаток у вигляді переплат на промтовари й у вигляді недодержання по лінії цін на сільськогосподарські продукти [...] цей надподаток, одержуваний в результаті "ножиць", і становить щось подібне до данини»²⁷.

²⁴ *Сталін Й.* Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їздові ВКП(б). 27 червня 1930 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т. 12. – С. 267.

²⁵ *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 54.

²⁶ *Міняйло С.А.* Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930–1939 рр.): історичний аспект України: Автореф. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007. – С. 16–17.

Ці слова вождя спровокували подальші порівняння колективізації з новим закріпаченням селян. Наприклад, Л. Віола вказувала, що:

«неп почав виглядати золотим віком тільки через кріпосні стіни колгоспів 1930-х рр.»²⁸.

1 вересня 1928 р. було розпочато реалізацію другої державної внутрішньої виграшної позики індустріалізації народного господарства СРСР, яку було випущено на підставі декрету ЦВК та Раднаркому СРСР від 18 липня 1928 р. Позика дозволяла країні акумулювати значні кошти на розвиток важкої промисловості. Робітників та службовців зі сторінок періодичної преси закликали

«давати місячне утримання, а то й двомісячне на допомогу індустріалізації».

Одноосібники змушені були купувати облигації за готівку, сплачуючи всю суму відразу. Селяни, об'єднані в колективні господарства, могли купити позику спільно та на виплату. Позики було випущено на 500 млн руб. двома емісіями²⁹.

Ш. Фіцпатрик цитує Ю. Ларіна, відомого більшовицького економіста, із приводу того, що загальне оподаткування селян (разом із непрямими податками) було нижчим, ніж до революції, але прямі податки вирости, і селяни відчували, що податковий тягар для них став набагато важчим, ніж раніше³⁰.

О. Грейг висловлює припущення щодо альтернативних шляхів отримання коштів на індустріалізацію:

«Сталіну вдалося за допомогою хитрощів примусити американське фінансове закулісся спонсорувати його першу соціа-

²⁷ *Сталін Й.* Про правий ухил у ВКП(б): Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т. 12 – С. 49.

²⁸ *Виола Л.* Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Пер. с англ. А. В. Бардина. – Москва: РОССПЭН, 2010. – С. 30.

²⁹ Селянка України. – 1928. – Серпень. – № 16. – С. 1–2.

³⁰ *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Пер. с англ. – Москва: РОССПЭН, 2001. – С. 37.

лістичну п'ятирічку [...] відома Дніпрогес з'явилася завдяки полковнику Куперу та групі американських інженерів, котрі керували будівництвом. Оспіваний радянською пропагандою Магнітогорськ зводився за допомогою "Маккі-компанії" з американського міста Клівленда. А автомобільний гігант у Горькому [...] будувався завдячуючи американському автомобільному магнатові Генрі Форду»³¹.

Лише за першу п'ятирічку у СРСР було побудовано та розпочато будівництво понад 1500 фабрик та заводів, серед яких були великі підприємства важкої промисловості. Продукція машинобудування та металообробки протягом 1929–1932 рр. виросла у 4 рази, перевищивши у 7 разів рівень 1913 р. Загальна кількість робітників та службовців в економіці за період із 1925–1926 до 1932 рр. збільшилася з 10,1 млн до 22,9 млн осіб. Число робітників у важкій промисловості за ті ж роки виросло з 2,6 млн до 6,4 млн. Унаслідок виконання другої п'ятирічки СРСР за обсягом промислового виробництва вийшов на перше місце в Європі та друге – у світі. До ладу стало 4500 нових підприємств³². Зокрема, 1 квітня 1932 р. почав працювати Харківський турбогенераторний завод, корпуси котрого були найбільшими у СРСР. Річний план на 1933 р. передбачав випуск надпотужних турбогенераторів для виробництва 1 млн 500 тис. кВт електроенергії, у 1935 р. – 2 млн 300 тис. кВт³³. У 1937 р. в УРСР планувалося виробити електроенергії на 100 млрд кВт/год. проти 17 млрд у 1932 р.³⁴

Уже на початку 1930-х рр. зросла частка промисловості. Й. Сталін у «Політичному звіті Центрального комітету XVI з'їздові ВКП(б) 27 червня 1930 р.» наводив такі статистичні дані:

«У 1928–1929 рр. частка промисловості становила 48,7%, сільського господарства – 51,3%; у 1929–1930 рр. частка про-

³¹ *Грейг О.* Сталин: тайные страницы из жизни вождя народов. – Москва: Эксмо; Алгоритм, 2011. – С. 53–54.

³² Всесоюзная перепись населения 1927 года: Общие итоги: Сб. док. и мат. – Москва: РОССПЭН, 2007. – С. 6.

³³ Комунарка України. – 1932. – Лютий. – № 8. – С. 13.

³⁴ Там само. – 1932. – Березень. – № 10. – С. 2.

мисловості, за всіма даними, мала становити не менше 53%, а частка сільського господарства – не більше 47%»³⁵.

Ряд науковців навіть проводять паралелі між стратегічними заходами Петра I – для Росії та Й. Сталіна – для СРСР. Так, Р. Геллетлі зазначає, що:

«остаточний варіант п'ятирічного плану передбачав щось на кшталт другої російської революції, котра мала покласти край усім тривалим проблемам, які мучили країну ще з часів Петра I»³⁶.

Виступаючи на пленарному засіданні світової економічної конференції в Лондоні 14 червня 1933 р., нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов констатував:

«Ознаки кризи відсутні в Радянському Союзі, якому вдалося за прогресуючого розвитку кризи в інших країнах успішно розвивати своє господарство небаченими темпами. У той час, коли у світі вартість промислової продукції впала в 1932 р. порівняно з 1928 р. на 33%, вона піднялася за той самий період у СРСР на 219%»³⁷.

Проте на Заході ситуацію описували дещо інакше, зокрема співробітники німецького консульства:

«Узимку 1933–1934 рр. партія пережила внутрішню кризу. Політика колективізації зажадала колосальних жертв, розбила багато життів, підірвала саме коріння сільського господарства, знищила частину основного капіталу – робочої худоби. На Україні виник голод»³⁸.

Надлишок людських ресурсів у СРСР наприкінці 1920-х рр. дозволив Й. Сталіну розпочати їх надексплуатацію. С. Коткін акцентував на жажливих умовах праці радянських робітників, зокрема тих, котрі будували Магнітогорськ:

³⁵ *Сталін Й.* Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їздові ВКП(б). 27 червня 1930 р. – С. 262.

³⁶ *Геллетлі Р.* Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф. – С. 172.

³⁷ Український хліб на експорт: 1932–1933. – К.: Сергійчук М.І., 2006. – С. 16.

³⁸ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упор.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 305.

«200 тисяч жителів Магнітогорська мешкали в бараках, наметах, землянках, переважно це були колишні селяни. Люди працювали по 16 годин на добу, часто без теплого одягу та недоїдаючи, на протипагу іноземним працівникам»³⁹.

Російський науковець В. Ісупов підсумовує:

«Завершення першої п'ятирічки характеризувалося потужними економічними та соціальними потрясіннями. Голод 1932–1933 рр. супроводжувався епідеміями інфекційних хвороб та вимиранням населення, загрожував планам індустріалізації країни. Напівголодні, фізично ослаблені робітники не у змозі були витримати ритм праці, котрий задавали індустріальні технології. [...] 33% чоловіків і 30% жінок не доживали навіть до 20 років, затрати на підготовку кваліфікованої робочої сили були беззмисловими»⁴⁰.

Інший російський історик – О. Хлевнюк – звернув увагу на те, що середньорічний приріст промислової продукції у другій п'ятирічці в 21–22% був власноруч виправлений Й. Сталінін на «приблизно 13–14%». На думку науковця, така правка вождя фактично була визнанням (проте запізнілим та оплаченим величезними жертвами) провалу політики «індустріального стрибка»⁴¹.

За всіма історичними мірками це був видатний результат. Інша річ – ціна, яку заплатив радянський народ за більшовицькі методи форсованої індустріалізації⁴². На думку Ф. Фукуяма, уперше

«за життя одного покоління було створено урбаністичну, промислову цивілізацію. [...] У країн на кшталт США й Англії пішло на це пару століть при ненасильницьких методах»⁴³.

³⁹ *Kotkin St. Steeltown, USSR: Soviet society in the Gorbachev era...*

⁴⁰ *Ісупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки.* – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – С. 107.

⁴¹ *Хлевнюк О.В. Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры.* – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. – С. 206.

⁴² *Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX ст.: Навч. посіб. / Ю. А. Горбань, Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.; за ред. Ю. А. Горбаня. 2-ге вид., доп. і перероб.* – К.: Вікар, 2003. – С. 242.

⁴³ *Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек.* – С. 162–163.

**Перетворення
України на
ресурсне
джерело
сталінської
індустріалізації**

На УСРР з 61,6 млрд руб., призначених, згідно з планом першої п'ятирічки, для народного господарства, припадало 11,3 млрд, тобто 18,3%, тоді як Росії належало 68%. Із виділеної республіці суми на промисловість припадало 4,2 млрд руб., із них на нове будівництво – лише 1,2 млрд. Причому з останньої суми для Донецько-Криворізького району (6,5 млн осіб населення) призначалось 78%, отже для задоволення потреб промисловості Росії у вугіллі та металі. На решту території України (22,5 млн осіб) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво⁴⁴.

Економічна ситуація в УСРР змусила відомого вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що революція в економіці республіки нічого не змінила. У 1928 р. у журналі «Більшовик України» він у порядку дискусії опублікував статтю «До проблеми української економіки», в якій заперечив теорію єдності російської економіки. М. Волобуєв вимагав розглядати Україну як «історично оформлений народногосподарський організм», що має власні шляхи економічного розвитку⁴⁵. Така оцінка економічної ситуації була прокоментована Л. Кагановичем:

«Ми маємо балачки про те, що ось у Москву вивозять хліб, цукор. [...] Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві, шкідливі й мерзенні відповіді, наразі ставляться гостро куркулем»⁴⁶.

У спецдонесеннях ДПУ УСРР починаючи з 1926 р. фіксувалися тенденції, спрямовані на «відокремлення України від Росії»⁴⁷. У матеріалах зазначалося:

⁴⁴ Лазарович М.В. Економічна історія. – С. 264–265.

⁴⁵ Доценко А. Михайло Волобуєв (Волобуєв-Артемов) – теоретик економічної географії та патріот України [Електронний ресурс]: ukr-tur.narod.ru/.../myhvolobuev.htm

⁴⁶ Гриневич Л.В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 51.

⁴⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 445, арк. 39.

«В уяві шовіністів експлуатація українців відбувається таким шляхом: природні багатства України в Донбасі, Криворіжжі розробляються Москвою, добуте вивозиться в Росію без відповідної компенсації. Фабрики поставляє Росія, хліб вирощує Україна. Український хліб скуповується за безцінь. Україна поставляє для експорту масу товарів, не отримує долі імпорту. З українців здираються непосильні податки»⁴⁸.

Селяни, налякані радикальними змінами традиційного укладу життя, залишали свої оселі й тікали до великих промислових міст. Почастішали випадки переходу кордону з Польщею та Румунією⁴⁹. На думку О. Стасюк,

«шахти на Південно-Східній Україні, переважно вугільні, були чи не єдиним порятунком, що забезпечували роботою значну кількість селян, які не мали документів»⁵⁰.

Дослідивши суспільну атмосферу початку 1930-х рр., Р. Конквест зазначав:

«Втеча у міста була єдиним порятунком для селян від розкуркулення та репресій. Потреба в робітниках була досить великою, індустріалізація вимагала не лише затрат матеріальних ресурсів, але й людських»⁵¹.

Найбільше селян, за даними обласних відділів ДПУ УСРР, із 15 грудня по 2 лютого 1933 р. виїхало з 47 районів Київської області – 26 344 особи. Серед них колгоспників – 10 027, одноосібників – 10 682, «куркулів» – 1562, активістів – 163. Із 19 районів Харківщини виїхало 20 129 осіб: колгоспників – 7423, одноосібників – 12 698, активістів – 8. Із 42 районів Дніпропетров-

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 445, арк. 41.

⁴⁹ Васильєв В., Віола Л. Селянський опір колективізації та розкуркулюванню на Поділлі у 1931 р. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 2000. – С. 431.

⁵⁰ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 56.

⁵¹ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор – К.: Либідь, 1993. – С. 140, 144.

ської області всього виїхало 12 421 особа: колгоспників – 5201, одноосібників – 6260, «куркулів» – 559, активістів – 401⁵². Існували села, в яких не залишилося дорослих працездатних чоловіків. У Софіївському районі Дніпропетровської області з 40 колгоспів виїздами було охоплено 36. Із 5 сіл Сахновщанського району Харківщини виїхали близько 1000 глав сімей, у Градизькому – майже всі глави сімей⁵³. На думку Б. Кравченка, саме

«зі сформованого українським селом людського матеріалу постав новий робітничий клас»⁵⁴.

**Хлібозаготівельна
політика радянської
влади: деградація
села задля
індустріального
пафосу**

Наприкінці 1920-х рр. керівництво радянської держави продовжило політику експлуатації українського села, розглядаючи його як сировинну та матеріальну базу проголошеної індустріалізації. Хлібозаготівельні плани 1928–1933 рр. стали важким тягарем для українських селян.

Закони, постанови, циркуляри, розпорядження передбачали лише силове вирішення проблем.

Після 1928 р. хлібозаготівлі в УСРР проходили рік від року важче. У 1929 р. лідери ВКП(б) заговорили про імпортування зерна до СРСР у зв'язку зі зменшенням хлібозаготівлі. Але пропозиція О. Рикова (як і М. Бухаріна) щодо ввозу 80–100 млн пудів збіжжя була відразу відкинута Й. Сталіним. Ціна такої закупівлі мала становити близько 200 млн руб. валютою. Не знайшла підтримки у вождя й пропозиція про купівлю 50 млн пудів, тобто на 100 млн руб. валютою. Й. Сталін запропонував

«натиснути на куркуля та витиснути в нього хлібні надлишки, котрих у нього немало, щоб не витратити валюту, відкладену на ввезення устаткування для нашої промисловості»⁵⁵.

⁵² ГДА СБ України, ф. 68, спр. 228, арк. 140.

⁵³ Там само, арк. 143.

⁵⁴ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С. 101.

⁵⁵ Сталін Й. Про правий ухил у ВКП(б): Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. – С. 92.

До прикладу, у 1932 р. 80% британських верстатів, відправлених на експорт, було продано саме у СРСР⁵⁶. У період 1929–1933 рр. із загального промислового експорту США на частку Радянського Союзу припадало 65% верстатів, 67% сільськогосподарських машин, 74% ливарного устаткування. У світовому імпорті машин частка СРСР у 1931 р. становила понад 30%, у 1932 р. – 50%⁵⁷.

На думку В. Сергійчука, починаючи з 1920 р.

«український хліб стає в руках Москви важливим інструментом в її політичних комбінаціях на міжнародній арені»⁵⁸.

С. Кульчицький зазначає, що

«зрозуміти специфіку радянських зовнішньоторговельних операцій можна лише з урахуванням міжнародної ситуації. Якраз у 1929 р. почалася світова економічна криза. Радянські організації скористалися падінням цін на устаткування й різко збільшили його закупки. Але ціни на сировину впали ще більше. Щоб дістати ту саму валюту для оплати імпорту доводилося продавати у 2–3 рази більше сировини»⁵⁹.

До кожного селянського двору довели планові завдання здачі хліба, м'яса, картоплі та інших продуктів харчування. Репресивна політика на селі навіть викликала дискусію в керівництві ВКП(б). Проте головне завдання своєї діяльності Й. Сталін убачав у продовженні курсу на інтенсивну індустріалізацію. На пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії ВКП(б) у квітні 1929 р. у його промові «Про правий ухил у ВКП(б)» було окреслено методи проведення хлібозаготівельних кампаній у СРСР за принципом самообкладання⁶⁰. На «допомогу» у справі хлібо-

⁵⁶ Дудчак А.В., Маначинский А.Я. Третья мировая: «Демократическая» война как механизм ненасильственного передела мировых ресурсов. – К.: Золотые ворота, 2011. – С. 126.

⁵⁷ Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX ст. – С. 240.

⁵⁸ Український хліб на експорт: 1932–1933. – К.: Сергійчук М.І., 2006. – С. 4.

⁵⁹ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 4–26.

⁶⁰ Там само. – С. 87–88.

заготівлі компартійна верхівка відрядила в Україну тисячі активістів, надавши їм величезні повноваження.

Постійне вилучення зерна позбавило селян частково насінневих фондів та майже повністю знищило резервні запаси одноосібних господарств. У 1931 р., незважаючи на поганий урожай та кризу колгоспного ладу, план хлібозаготівлі залишився без змін. 29 грудня 1931 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівлі, в якій наголошувалося на необхідності виконання Україною доведених планів. Усі райони розбивалися на шість груп: Харківську, Київську, Вінницьку, Запорізьку, Полтавську, Одеську⁶¹. Наприкінці жовтня 1932 р. Й. Сталін відрядив в основні хлібовиробні регіони країни надзвичайні хлібозаготівельні комісії.

Реалізація хлібозаготівельного плану у 1932 р. відбувалася вкрай важко. Наприклад, виконання вересневого плану 1932 р. по Вінницькій області становило: у радгоспах – 15,8%, колгоспах – 22,4%. Одноосібники спромоглися здати лише 9,5% від запланованого. Загальне виконання плану склало 15,5%, річного – 20,1%. Станом на 1 вересня 1932 р. у Деражнянському районі хлібозаготівельний план виконали на 25,9% від загального місячного плану та 9,1% – від річного, одноосібний сектор виконав план на 3,8% річного плану⁶². У Полонському районі до вересня 1932 р. не могли розпочати хлібозаготівлі взагалі. У Дунаєвецькому районі план було виконано на 9,2%, Летичівському – 8,7%, Меджибізькому – 9,5%, Новоушицькому – 5,7%, Проскурівському – 8%, Солобковецькому – 10,6%⁶³. Вересневий хлібозаготівельний план 1932 р. опинився під загрозою зриву. У березні 1933 р., намагаючись за будь-яку ціну виконати завдання, 48% колгоспів не видали селянам зернових на трудові. Це означало, що в майже 9 млн людей було відібрано хліб⁶⁴.

⁶¹ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Зб. док. та мат. – Вінниця, 2007. – С. 219.

⁶² Державний архів Хмельницької області, ф. п. 478, оп. 1, спр. 66, арк. 32.

⁶³ Там само, ф. п. 3, оп. 1, спр. 287, арк. 5–8.

⁶⁴ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 85.

У 1932 р. з голодуючої України внаслідок прямих конфіскацій ледве зібрали близько 4 млн т збіжжя. Станом на 5 жовтня 1932 р. з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. 25 жовтня поточного року було зафіксовано виконання річного плану хлібозаготівлі на 39%⁶⁵. Держава санкціонувала проведення масових обшуків у селян та накладання натуральних штрафів (у розмірі 15-місячної норми м'ясозаготівлі). Постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. надавала право облвиконкомам і райкомам призупиняти забезпечення товарами найбільш відстаючі села до повного виконання ними хлібозаготівельного плану.

На думку А. Дудчака та А. Маначинського,

«державна була вимушена збирати зерно. Але не з метою знищення селян та "геноциду української нації", а внаслідок зовнішніх умов», зокрема «відсутності надходження валюти у країну через ембарго на радянські товари»⁶⁶.

С. Кульчицький вказував про те, що

«Сталін розумів наявність прямого зв'язку між "переговорванням" важкої промисловості, хлібозаготівлями і голодом. У кінці липня 1932 р. він дав указівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500–700 млн руб.»⁶⁷.

Безрозмірні хлібозаготівлі діяли так само руйнівню на колгоспну економіку, як продрозкладка 1919–1920 рр. – на економіку доколгоспного села⁶⁸.

Масові обшуки, накладання натуральних та грошових штрафів, позбавлення присадибних ділянок, занесення на «чорні

⁶⁵ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 256.

⁶⁶ *Дудчак А.В., Маначинский А.А.* Третья мировая: «Демократическая» война как механизм ненасильственного передела мировых ресурсов. – С. 127.

⁶⁷ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 257.

⁶⁸ *Кульчицький С.В.* Криза колгоспного ладу // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 22.

дошки», тиск з боку караючих органів, побиття, приниження селян місцевими керівниками, додаткова заготівля хліба в 1932 р., формування насінневого фонду, в який конфісковували власне зерно хліборобів, – усе це зруйнувало мотиваційне підґрунтя добросовісного ведення селянського господарства, призвело до Голодомору 1932–1933 рр.

**Колективізація
як ресурсне
джерело
індустріалізації**

Й. Сталін розумів, що вилучати зерно в одноосібників, навіть застосувавши репресії, значно важче, ніж у колгоспників. Починаючи з 1928 р. очільник СРСР систематично повертався до питання обов'язковості створення та функціонування колгоспів і радгоспів на селі. Адже саме завдяки колективізації можна було провести швидку «перекачку» коштів з аграрного сектору у промисловість шляхом встановлення занижених цін на сільгосппродукцію. Лозунг колективізації було проголошено на XV з'їзді ЦК ВКП(б). У липні 1928 р. пленум ЦК ухвалив рішення про колгоспне будівництво:

«Неухильно проводити у життя поставлене XV з'їздом завдання об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективи»⁶⁹.

С. Кульчицький слушно зазначав, що

«прагнення керівників партії та держави комунізувати село можна зрозуміти: колективізація в такій формі сприяла досягненню надвисоких темпів надіндустріалізації»⁷⁰.

На початок 1930 р. кількість колективізованих селянських господарств в УСРР стрімко зросла до 827 тис., кількість колгоспів – до 18 526, а районів суцільної колективізації – до 106⁷¹. Одноосібники стали зайвими на селі та потрапили під нову сталінську кампанію «ліквідації куркульства як класу». Станом на

⁶⁹ Сталін Й. Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їздові ВКП(б). 27 червня 1930 р. – С. 282.

⁷⁰ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 126.

⁷¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 70.

10 березня 1930 р. в УСРР було «розкуркулено» 61 887 селянських господарств⁷².

Е. Модслі у книзі «Сталінські роки: Радянський Союз 1929–1953 рр.» висловив думку про те, що:

«колективізація була економічним і політичним стрибком у темряву й поставила під загрозу програму індустріалізації. “Соціальний інжиніринг” ніколи не розглядався в таких масштабах, зокрема 25 мільйонів сільських господарств і 120 мільйонів людей. Сталіну та його поплічникам не потрібно було бути чесними, вони обманювали людей і сподівалися, що селяни добровільно вступають у колективні господарства. Жоден інший уряд не пішов би на такий ризик»⁷³.

Р. Осборн називає колективізацію у СРСР «найбільш амбіційним і катастрофічним проектом»⁷⁴. А. Вульф у «Короткій історії світу» головною причиною колективізації визначає –

«необхідність нагодувати постійно зростаючу кількість робітників»⁷⁵.

Насильницька колективізація, руйнація звичного способу життя селян, репресії призвели до того, що поступово як колгоспні, так і одноосібні господарства ставали неприбутковими. Методи примусової колективізації руйнували психологію селянина, принижували його людську гідність. На початку 1930 р. селянський опір, особливо у прикордонних районах України, зіграв ключову роль у тимчасовій зміні політичного курсу керівництва компартії та на короткий час зупинив колективізацію. Ситуація настільки загострилася, що Й. Сталін визнав за доцільне відступити, перекинувши відповідальність за зловживання на місцевих партійних керівників. 2 березня 1930 р. у газеті «Правда» за підписом генсека було надруковано статтю з промовистою назвою «Запаморочення від успіхів»⁷⁶.

⁷² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 71.

⁷³ Madsley E. The Stalin Years: The Soviet Union 1929–1953... – Р. 37.

⁷⁴ Осборн Р. Цивілізація: Новая история Западного мира. – С. 654.

⁷⁵ Вульф А. Краткая история мира / Пер. с англ. Ю. В. Крижевской, А. Е. Кулакова, Е. Е. Сырневой. – Москва: АСТ; Астрель, 2010. – С. 490.

У партійних звітах протягом 1931–1932 рр. постійно фігурувала інформація щодо виходів селян із колгоспів. Заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон 13 серпня 1932 р. інформував ЦК КП(б)У про масове стійке зростання кількості поданих заяв на вихід із колективних господарств. На той момент таких заяв було понад 14 тис. Селяни вимагали негайно повернути їм худобу, інвентар, виділити площі під озими та ярі посіви⁷⁷. Наприкінці 1932 р. селян масово «погнали» назад у колгоспи, «зачищаючи» всіх незгодних із курсом вождя. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. майже зник прошарок сільського населення, який шанобливо ставився до землі та вмів на ній ефективно працювати. За твердженням С. Кульчицького,

«існування колгоспного ладу виявилось можливим після досягнення певного консенсусу між тоталітарним режимом та селянством. У ситуації гострої кризи обом сторонам довелося відступити від первісних позицій»⁷⁸.

На думку В. Марочка, «соціалістична реконструкція» народного господарства завершилася не лише масовим створенням колгоспів, а й «великим переломом» усієї системи соціальних відносин в українському селі, Голодомором та мільйонами жертв, встановленням напівкріпацького становища колгоспників⁷⁹. Український історик Р. Іванченко період кінця 1920 – початку 1930-х рр. емоційно називає «перемогою сатани» та зазначає, що:

«так звана колективізація в аграрному секторі відкинула наше село в епоху феодално-поміщицького кріпосництва»⁸⁰.

⁷⁶ *Сталін Й.* Запаморочення від успіхів: До питань колгоспного руху // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т. 12. – С. 194.

⁷⁷ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 50.

⁷⁸ *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі... – С. 104.

⁷⁹ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 199.

⁸⁰ *Іванченко Р.П.* Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: МАУП, 2007. – С. 373.

В. Малинкович сталінську колективізацію вважає страшнішою навіть за кріпосне право тому, що

«колгоспники зобов'язані були будь-якою ціною (нехай і ціною власного життя, життя своїх дітей) виконувати державне замовлення, навіть якщо воно було не під силу»⁸¹.

Таким чином, основними джерелами сталінської індустріалізації були націоналізація промисловості, фіскальна політика, прибутки від зовнішньої торгівлі, урбанізація, використання трудового ентузіазму працівників (робітників, селян), хлібозаготівельні кампанії, колективізація сільського господарства. Темпи індустріалізації були надшвидкими. О. Хлевнюк підсумовує, що:

«тільки така винятково багата ресурсами та населенням країна, як СРСР, могла витримати модернізацію у сталінському варіанті, сплатити, м'яко кажучи, “затратні” соціальні й економічні експерименти та навіть отримати на виході видимі результати»⁸².

Форсована індустріалізація, насильницька колективізація, хлібозаготівельні кампанії призвели в Україні вже на межі першої й другої п'ятирічок до глибокої соціально-економічної кризи. В. Васильєв слушно зауважує, що:

«яскравими виявами цієї кризи були занепад сільськогосподарського виробництва, провал планів державних хлібозаготівель, неефективність системи централізованого постачання населення продовольством. Масовий голод, який охопив основні зернові райони СРСР: Україну, Північний Кавказ, Нижню Волгу, Західний Сибір, Центральну-Чорноземну область, а також Казахстан, – став стратегічним наслідком політики попередніх років»⁸³.

⁸¹ Малинкович В.Д. Очерки духовной истории великих народов (русские и немцы). – Х.: Фолио, 2010. – С. 319.

⁸² Хлевнюк О.В. Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – С. 462.

⁸³ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 12.

Г. Касьянов серед причин, котрі спровокували Голодомор 1932–1933 рр., виокремлював наступні:

«Голод виник як наслідок дій партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну організацію сільського господарства, яка мала комплексну мету: мобілізацію ресурсів аграрного сектору країни для забезпечення потреб індустріалізації і супутньої урбанізації; забезпечення продовольством армії та міст; руйнування традиційного сільського укладу [...], перетворення села на “соціалістичну фабрику”»⁸⁴.

Ряд науковців уважають, «що до великого стрибка у соціалізм» у СРСР були готові лише «по суті люмпен-пролетарії», які не зуміли сприйняти неп «маргінальною свідомістю абсолютної більшості робітничого класу», у непі вони бачили перешкоду на шляху до «соціалістичного раю для всіх»⁸⁵.

В. Ісупов слушно зауважує, що:

«раціоналіст і технократ, Й. Сталін намагався рятувати не людей, а робочу силу, “кадри”, і тим самим забезпечити максимально високі темпи індустріалізації. [...] Після демографічної катастрофи 1933 р. комуністична влада опинилася перед стратегічним вибором, котрий і визначив на багато років уперед форми й методи діяльності радянського керівництва зі збільшення витривалості робочої сили: пасивно пристосуватися до пониженого рівня споживання або активно змінювати умови життя в СРСР»⁸⁶.

Влада обрала перший шлях, і радянські люди (робітники, селяни, інтелігенція) на довгі роки стали заручниками «надекономіки». На думку О. Зинов'єва, саме в роки індустріалізації в Радянському Союзі «народився новий феномен надекономіки»⁸⁷.

⁸⁴ Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). – К.: Наш час, 2010. – С. 260.

⁸⁵ *Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX ст.* – С. 239.

⁸⁶ *Ісупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX в.: Историко-демографические очерки.* – С. 108.

⁸⁷ *Зиновьев А. Несостоявшийся проект: Распутье. Русская трагедия.* – С. 72.

Светлана Маркова. Социальные последствия сталинской индустриализации для украинского села: тенденции и характер современных научных дискуссий и оценок

Автор обобщает результаты современных научных дискуссий о задачах индустриализации, её последствиях для социальной структуры украинского села, взаимосвязи процессов индустриализации и коллективизации.

Ключевые слова: индустриализация, коллективизация, хлебозаготовки, социальный инжиниринг.

Svitlana Markova. The Social Consequences of the Stalinist Industrialization Ukrainian Village: Trends and the Nature of Modern Scientific Discussions and Assessments

The article tries to summarize the nature of modern scientific discussions about industrial problems of industrialization, its effects on social structure of the Ukrainian village, the relationship of processes of industrialization and collectivization.

Key words: industrialization, collectivization, grain procurement, social engineering.

УДК: 316.485.26 (477); 930.1

*Ірина ТЕРЛЕЦЬКА**

**«Великий терор» в Українській РСР:
історіографічний дискурс**

У статті аналізується історіографія 1991–2011 рр. щодо політичних репресій 1937–1938 рр. Звертається увага на важливі зміни в історичній науці: розширення тематики студіювань, публікацію великої кількості документів, використання нових методів досліджень.

Ключові слова: «великий терор», історіографія, масові репресивні операції, НКВС, «Реабілітовані історією», репресії.

Сучасна історіографія політичних репресій в Українській РСР сталінських часів є доволі розлогою. Великий масив докумен-

* Терлецька Ірина Владиславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.